



گزینه‌ها و ابزارهای سیاستی پیش‌رو در بهره‌گیری از ظرفیت متخصصان ایرانی مقیم خارج از کشور

براساس پژوهش موسسه گالوپ، ایران در شاخص «نرخ خروج دانشجویان» در سال ۲۰۱۵ در رتبه پانزدهم کشورهای دانشجوی فرست و در شاخص «میل به مهاجرت» در رتبه نهم قرار دارد. راهکارها و ابزارهای سیاستی به منظور بهره‌مندی از ظرفیت نخبگان، دانشجویان و متخصصان مقیم خارج از کشور چیست؟

مسئله مهاجرت نخبگان و افراد تحصیل کرده بخشی از مسئله بزرگ‌تر مهاجرت به صورت کلی است و هم مهاجرت به داخل کشور و هم مهاجرت به خارج از کشور را دربرمی‌گیرد. پس سیاستگذاری در این بخش و وضع قوانین بایستی با توجه به شرایط کلی و قوانین این حوزه صورت گیرد. در این سیاستگذاری کلان باید از رابطه بین مهاجرت و نیازهای توسعه ملی اطمینان حاصل شود. برای کشورهای فرستنده این ارتباط با دسترسی به مهاجران مقیم و چرخش نخبگان اتفاق می‌افتد. پژوهشکده سیاستگذاری علم، فناوری و صنعت دانشگاه صنعتی شریف در چارچوب برنامه سیاستگذاری مهاجرت، به بررسی وضعیت جابجایی بین‌المللی دانشجویان و تحصیل کردگان در سطح ایران و جهان پرداخته است و با ارائه آمارهای دقیق، تصویری از وضعیت موجود ارائه داده است. در این گزارش، راهکارها و ابزارهای سیاستی به منظور بهره‌مندی از ظرفیت نخبگان، دانشجویان و متخصصان پیشنهاد شده است که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

آمار مربوط به خروج و ماندگاری دانشجویان

ایران در شاخص نرخ خروج دانشجویان در سال ۲۰۱۵ در رتبه پانزدهم کشورهای دانشجوی فرست قرار دارد. همچنین ایران در شاخص میل به مهاجرت در رتبه نهم قرار دارد. این پژوهش که توسط موسسه گالوپ انجام شده است، نشان می‌دهد که ۱.۸ میلیون نفر از ایرانیان ابراز علاقه و تمایل به مهاجرت داشته‌اند؛ از این تعداد ۴۰۰ هزار نفر اعلام کرده‌اند که برای مهاجرت برنامه داشته و یا در حال آماده شدن برای مهاجرت هستند. براساس شاخص ماندگاری فارغ‌التحصیلان در کشورهای میزبان باید گفت که نرخ ماندگاری دانشجویان ایرانی در آمریکا براساس گزارش بنیاد ملی علوم آمریکا بالاست. در سال ۲۰۱۵ تقریباً ۹ نفر از هر ۱۰ نفر در مقطع دکتری (۹۲ درصد) قصد داشته‌اند بعد از فارغ‌التحصیلی در آمریکا بمانند. همچنین در شاخص بازار جذب دانشجویان بین‌المللی نیز ایران در جایگاه نامساعدی قرار دارد و زیر ۰.۰۵ درصد از بازار جذب دانشجویان بین‌المللی را در اختیار دارد.[۱]

اقدامات معاونت علمی به منظور بهره‌گیری از ظرفیت فارغ‌التحصیلان و متخصصان خارج از کشور

معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ضرورت رسیدگی به حل مشکل خروج دانشجویان و متخصصان و ضرورت بهره‌گیری از ظرفیت آن‌ها را درک کرده است و به این منظور طرح‌هایی را اجرایی کرده است. براساس طرح تقویت و توسعه همکاری متخصصان و دانشمندان ایرانی مقیم خارج از کشور، جامعه نخبگانی ایرانیان غیرمقیم به چهار گروه دانش‌آموختگان مقطع دکتری (یکی از صد دانشگاه برتر خارج از کشور) و اساتید دانشگاه‌های برجسته دنیا، متخصصان و مدیران شرکت‌های معتبر دنیا در حوزه فناوری‌های پیشرفته و کارآفرینان حوزه فناوری‌های پیشرفته تقسیم شده و برای هر یک تسهیلاتی به شرح ذیل در نظر گرفته شده است:

تسهیلات دوره پسادکتری به دانش‌آموختگان دوره دکتری

تسهیلات دوره فرصت مطالعاتی به اساتید دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی برتر خارج از کشور

تسهیلات جذب اساتید مدعو و معین به اساتید دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی برتر خارج از کشور

-حمایت از فعالیتهای فناورانه-ایجاد شرکت‌های نوپا

حمایت از اشتغال در شرکت‌های معتبر داخلی و اشتغال در مراکز نوآوری و شتاب‌دهنده به‌عنوان مربی و مشاور

تسهیلات حمایت از انجام سخنرانی و برگزاری کارگاه‌های تخصصی

نظام‌وظیفه تخصصی

ارائه تسهیلات مسکن به برگزیدگان حمایت‌های پسادکتری

حدود ۵۰ دانشگاه، پژوهشگاه و پارک فناوری برتر کشور در حوزه‌های مختلف به‌عنوان پایگاه‌های تخصصی همکار طرف قرارداد با مرکز تعاملات بین‌المللی علم و فناوری هستند و این مراکز علمی، محدود به حوزه فنی و مهندسی نیستند و در حوزه پزشکی و علوم انسانی هم فعالیت می‌کنند. پیش از اینکه نخبگان به ایران بیایند در سامانه‌ای که برای این کار طراحی شده، ثبت‌نام می‌کنند و حداکثر ظرف پنج روز بررسی اولیه در معاونت علمی انجام می‌شود. پس از آن پروفایل فرد به تناسب مدل همکاری و حوزه تخصصی‌اش بر اساس اولویت وی به سه پایگاه از این ۵۰ دانشگاه و پژوهشگاه ارسال می‌شود. آن‌ها هم ۲۰ روز فرصت دارند، بررسی و نتیجه را اعلام کنند.[۲]

براساس آمار پژوهشکده سیاستگذاری علم، فناوری و صنعت دانشگاه صنعتی شریف، با اجرای طرح تقویت و توسعه همکاری متخصصان و دانشمندان ایرانی مقیم خارج از کشور ۹۵۶ نفر از افرادی که در ۴۰۰ دانشگاه برتر جهان، تحصیل کرده‌اند به کشور بازگشته‌اند و یا در قالب‌های متفاوت با کشور همکاری کرده‌اند.

رویکردهای مطرح در رابطه با استفاده از ظرفیت نخبگان و متخصصان

در دو دهه گذشته مفهوم مهاجرت نخبگان متحول شده است. دو شیوه برای جذب نخبگان وجود دارد: برگشت مهاجران به کشور مبدأ (روش برگشت مغزها) و بسیج نیروهای خارج از کشور و همکاری آن‌ها از راه دور در فعالیتهای توسعه کشور خویش (روش چرخش مغزها).

روش برگشت مغزها: در برخی کشورها مثل سنگاپور، هند و چین، روش برگشت مغزها با موفقیت محقق شده است. آن‌ها از سال ۱۹۸۰ به بعد برنامه‌های بازگشت نخبگان را به کشورهایشان اجرا نموده و شبکه‌های وسیعی در کشورهایشان ایجاد کرده‌اند تا این نخبگان بتوانند به‌طور مؤثرتر در این کشورها جایی برای خود پیدا کنند. طبیعی است این روش در بسیاری از کشورهای در حال توسعه چون ایران امکان‌پذیر نیست بلکه تنها در کشورهایی قابل اجراست که توانایی مالی بسیار بالایی داشته باشند.

روش چرخش مغزها از راهبردهای متفاوتی تبعیت می‌کند. این راهبرد احتمال عدم برگشت برخی مهاجران را مسلم می‌پندارد. مهاجران غالباً در خارج تثبیت شده‌اند و زندگی حرفه‌ای و شخصی خود را در آنجا تشکیل داده‌اند. با این همه ممکن است به دلیل پیوندهای خانوادگی و فرهنگی، دغدغه توسعه کشور خود را داشته باشند. بنابراین هدف این است که پیوندهایی برقرار شود تا آن‌ها بتوانند بدون بازگشتی دائمی به نحوی مفید و ثمربخش در توسعه کشور سهیم شوند. مزیت حیاتی این راهبرد، آن است که به سرمایه‌گذاری زیرساختی متکی نیست بلکه مبتنی بر کار بیشتر روی منابع موجود است. یک چشم‌انداز مطمئن در این روش آن است که به‌وسیله مهاجران، کشور نه‌تنها می‌تواند به دانش تولید شده آن‌ها بلکه به شبکه‌های اجتماعی مرتبط با حرفه‌ای که در خارج فعالیت دارند، دسترسی پیدا کند.

در رویکرد چرخش مغزها روش تحلیل مبتنی بر جهان‌نگری یا عام‌گرایی است که بر پایه آن منافع جهانی علم و اندیشه ورزی بر منافع منطقه‌ای، ملی، محلی و فردی سیطره داشته و می‌بایست راه تمام موقعیت‌ها بر روی تمام استعدادها باز باشد. در این رویکرد عوامل کششی و رانشی به‌صورت توأم و جامع‌نگر مورد بررسی قرار گرفته و با احراز نوعی نگرش پویا و باز، هدف دستیابی به مجموعه‌ای از آماج و اهداف توسعه‌ای است نه توطئه‌ای. در رویکرد چرخش مغزها مهاجرت متخصصان از کشوری به کشور یک پدیده واقعی است که خارج از هرگونه ایدئولوژی وجود داشته و در حال رشد و گسترش می‌باشد. از سوی دیگر این پدیده کاملاً اجتماعی و بین‌المللی است و منحصر به کشوری خاص نمی‌باشد.

لزوم اتخاذ هم‌زمان سه سیاست نگهداشت، بازگشت و مشارکت

با توجه به بالا بودن نرخ خروج دانشجویان، بالا بودن میل به مهاجرت، ماندگاری فارغ‌التحصیلان در کشورهای میزبان و پایین بودن بازار جذب دانشجویان بین‌المللی در ایران لازم است هم‌زمان سه سیاست نگهداشت، بازگشت و مشارکت اتخاذ شود. به نظر می‌رسد طرح اجرا شده در معاونت علمی، بیشتر متکی به سیاست بازگشت است؛ در صورتی که برای

موفقیت در اجرای چنین طرح‌هایی، لازم است ضمن انجام اقدامات لازم برای حفظ متخصصان و نخبگان و فراهم کردن زمینه برای بازگشت مهاجران از طریق بهبود اکوسیستم نوآوری، زمینه برای همکاری‌های علمی و تخصصی بین‌المللی نیز فراهم شود.

مشکلات عمومی را باید جزئی از سیستم‌های مشکل دانست که در حوزه‌های مختلف اجتماعی ایجاد نارضایتی می‌کنند. برای بررسی این سیستم‌ها استفاده از یک روش تحلیلی یعنی تقسیم مشکلات به اجزا یا قسمت‌های مستقل، مشکل‌آفرین یا حتی غیرممکن می‌باشد. برعکس بایستی روش کلیتی را برگزید که مشکلات و راه‌حل‌ها را به‌عنوان عناصر به یکدیگر وابسته و جدایی‌ناپذیر از سیستم کلی که بدان تعلق دارند معرفی کرد. برای حفظ و نگهداشت دانشجویان، کشورهای فرستنده بایستی شرایط و دلایلی که باعث خروج دانشجویان از کشور می‌شوند را دریابند تا بتوانند پاسخ‌های سیاستی متناسب با آن را توسعه دهند.

گزینه سیاستی

ابزار سیاستی

سیاست نگهداشت

گسترش و تقویت آموزش عالی

تشویق و حمایت از ارائه خدمات بین‌المللی در کشور

هماهنگی بین سرمایه‌گذاری در آموزش عالی و سرمایه‌گذاری در تحقیق و توسعه

سیاست بازگشت

قراره‌های تضمینی و قراردادهای دیگر (مانند اعطای فرصت مطالعاتی به دانشجویان دکتری)

طرح‌های بازگرداندن با بهبود خدمات

بهبود محیط‌های رشد دهنده تحقیق و توسعه

سیاست مشارکت

تشویق کارآفرینی بین‌المللی و ایجاد شبکه بین مهندسان و دانشمندان مهاجر

لزوم تهیه نگاهت نهادی براساس گزینه‌های سیاستی و ابزارهای سیاستی

به‌منظور موفقیت در سیاست بهره‌گیری از ظرفیت نخبگان لازم است نگاهت نهادی از نهادهای دخیل و مؤثر در بهره‌گیری از ظرفیت نخبگان، در راستای حفظ، بازگشت و مشارکت نخبگان و متخصصان تهیه شود. نگاهت نهادی، نقشه‌ای است که بازیگران اصلی و تعاملات آن‌ها را نشان می‌دهد و می‌تواند خلأها و موانع ساختارها را روشن‌تر کند. به کمک نگاهت نهادی می‌توان درک بهتری از وضعیت و اقدامات مرتبط با سیاست‌های مهاجرتی دانشجویان و متخصصان داشت. نگاهت نهادی چارچوبی است که با نمایی ساده و جامع می‌توان وضعیت موجود را نشان دهد و با بررسی آن می‌توان نقایص موجود در اجزا و روابط میان اجزای نظام را شناسایی و تحلیل کرد تا برای اصلاح این موارد، برنامه‌ریزی‌های لازم را انجام داد. با استفاده از نگاهت نهادی می‌توان عدم تطابق، هم‌پوشانی و نقایص برنامه‌های پشتیبانی را ملاحظه کرد. همچنین می‌توان از آن به‌عنوان ابزاری مفید برای یادگیری سیاست با توجه به روش‌ها استفاده کرد. چیدمان مناسب نهادی به بهبود هماهنگی سیاست‌ها، افزایش شفافیت و کاهش عدم تطابق نظام‌مند کمک می‌کند. [۳]

فقدان نگاهت نهادی از نهادهای دخیل و مؤثر، باعث شده است که بین وظایف نهادها همپوشانی ایجاد شود. برای مثال دو نهاد موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی و سازمان امور دانشجویان کشور، متولیان اصلی ارائه آمار دانشجویان خارجی هستند ولی بین آمار ارائه‌شده توسط این دو نهاد اختلاف مشاهده می‌شود. برای مثال در سال ۱۳۹۶ بنا بر آمار موسسه پژوهش، ۲۱۰۰۳۶ نفر و بنا بر آمار سازمان امور دانشجویان کشور تعداد ۲۶۶۳۶ دانشجوی غیرایرانی در کشور مشغول به تحصیل بوده‌اند. همچنین فقدان نگاهت نهادی و نبود تقسیم بندی مشخص از وظایف نهادها، باعث شده است که نقش بسیاری از نهادها، که در زمینه بازگشت و مشارکت با نخبگان و دانشجویان بین‌المللی حائز اهمیت هستند،

توجه به نقش فرهنگ و استفاده از ظرفیت نهادهای فرهنگی در طراحی نگاهت نهادی

توجه به هویت ملی غیراغراق شده از مقدمات ورود به موضوع جذب ایرانیان خارج از کشور است. به تعبیری حرکت در این مسیر بسیار حساس و در صورت موفقیت همراه با نتایج شگفت خواهد بود. به نظر می‌آید طی دهه‌های اخیر تأکید بر هویت ایرانی اندکی کم‌رنگ شده و نوعی واگرایی را در بین ایرانیان داخل و خارج نسبت به نظام در پی داشته است. لذا پررنگ کردن این هویت به‌ویژه در شرایط خطیر کنونی بسیار ضروری به نظر می‌رسد. فاصله موجود بین سطح زندگی در داخل و خارج از کشور را در بلندمدت با برنامه‌ریزی‌های مختلف می‌توان کم کرد ولیکن در این شرایط، این فاصله که مدنظر اکثر ایرانیان در خارج از کشور است نه با ابزار مادی صرف، که تنها با احساس تعلق به مام میهن پر شدنی است.

سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در قالب اداره کل امور فرهنگی ایرانیان خارج از کشور طی سال‌های گذشته به این موضوع از زاویه فرهنگ پرداخته و اقداماتی را به انجام رسانده است. از جمله این اقدامات:

ایجاد سایت و پایگاه اطلاع‌رسانی جهت دریافت مستمر دیدگاه‌ها و انتظارات ایرانیان مهاجر و تقویت ارتباط دوسویه برگزاری گردهمایی دانشجویان نخبه ایرانی خارج از کشور در ایران برای آشنایی با تحولات، نوآوری‌ها تجلیل مستمر از چهره‌های موفق و برجسته علمی، هنری و مدیریتی ایرانیان خارج از کشور ایجاد کانال‌های ارتباطی مستمر علمی، آموزشی و فرهنگی با جامعه ایرانیان مهاجر از قبیل تأسیس دفاتر منطقه‌ای ویژه امور علمی ایرانیان

ثبت و انتشار اختراعات و ابتکارات ایرانیان خارج از کشور در داخل و معرفی آنان و آثارشان در نشریات داخل و خارج حمایت از طرح‌ها و پژوهش‌های علمی و پایان‌نامه‌های دانشجویان ایرانی مقیم خارج ارائه موضوعات پایان‌نامه به دانشجویان ایرانی مقیم خارج و فراهم نمودن مقدمات تحقق آن‌ها در ایران و....

به‌منظور موفقیت در سیاست بازگشت نخبگان و متخصصان، لازم است هم‌زمان سه سیاست نگهداشت، بازگشت و مشارکت در پیش گرفته شود. از سوی دیگر کشور ما به‌طور هم‌زمان، کشوری مهاجرپذیر، مهاجر فرست و گذر مهاجرتی بوده و برای ایران مدیریت و سیاستگذاری مهاجرت، امری ضروری بوده و باید با چارچوب‌های علمی، این پدیده را مدیریت کند. نکته مهم در سیاستگذاری، لزوم هماهنگی بین سیاست‌های حوزه‌های مختلف از جمله سیاست‌های مهاجرت (ویزا و شرایط ماندن بعد از تحصیل دانشجویان)، سیاست‌های تجارت (همگرایی تعهدات بین‌المللی)، سیاست‌های توسعه (ثبات در سیاست‌های توسعه حمایتی)، سیاست‌های بازار کار (هماهنگی بین افراد حرفه‌ای و

[۱] گزارش سیاستی جابجایی بین‌المللی دانشجویان و تحصیل‌کردگان در سطح ایران و جهان، پژوهشکده سیاستگذاری علم، فناوری و صنعت دانشگاه صنعتی شریف، برنامه سیاستگذاری مهاجرت، اردیبهشت ۱۳۹۷.

[۲] سایت بنیاد ملی نخبگان، سامانه همکاری با متخصصان و دانشمندان برجسته ایرانی غیرمقیم.

[۳] کلانتری، اسماعیل، منتظر، غلامعلی، مفاهیم، رویکردها و روش‌های نگاشت نهادی (با تأکید بر مطالعات نظام نوآوری)، مجله رهیافت، تابستان ۱۳۹۵.

[۴] گزارش سیاستی جابجایی بین‌المللی دانشجویان و تحصیل‌کردگان در سطح ایران و جهان، پژوهشکده سیاستگذاری علم، فناوری و صنعت دانشگاه صنعتی شریف، برنامه سیاستگذاری مهاجرت، اردیبهشت ۱۳۹۷.